

Norbert Elias

ΓΙΑ ΤΗ ΜΟΝΑΞΙΑ ΤΩΝ ΘΝΗΣΚΟΝΤΩΝ*

ΠΑΡΧΟΥΝ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ αντιπαράθεσης με το γεγονός ότι κάθε ζωή, δηλαδή και αυτή των ανθρώπων που αγαπά κανείς, και η ίδια μας η ζωή έχει ένα τέλος. Μπορεί κανείς να μυθοποιήσει το τέλος της ανθρώπινης ζωής, το οποίο ονομάζουμε θάνατο, μέσω της ιδέας μιας συλλογικής συνέχισης της ζωής των νεκρών στον Άδη, το αιώνιο πυρ, την κόλαση ή τον παράδεισο. Αυτή είναι η αρχαιότερη και περισσότερο συνηθισμένη μορφή της ανθρώπινης προσπάθειας ν' αντιμετωπίσει το γεγονός ότι η ζωή έχει ένα τέλος. Μπορεί κανείς να προσπαθήσει ν' αποφύγει την ιδέα του θανάτου κρατώντας το ανεπιθύμητο όσο το δυνατόν πιο μακριά του —κρύπτοντάς το ή αποθώνοντας το— ή ακόμη ίσως και με τη σταθερή πίστη στην προσωπική του αθανασία —«άλλοι πεθαίνουν, αλλά εγώ όχι»— ως προς αυτό υπάρχει στις ανεπτυγμένες κοινωνίες των ημερών μας μια ισχυρή τάση. Τελικά, μπορεί κανείς να δει το θάνατο στα μάτια σαν ένα δεδομένο της ίδιας του της ύπαρξης και μπορεί να ρυθμίσει τη ζωή του, και ιδιαίτερα τη συμπεριφορά του προς άλλους ανθρώπους, ανάλογα με τον περιορισμένο χρόνο της ζωής του. Μπορεί να θεωρήσει καθήκον του να κάνει τον αποχωρισμό από τους ανθρώπους, το τέλος, όταν φτάσει, όσο το δυνατόν πιο εύκολο και άνετο και να αναρωτηθεί για το πώς μπορεί να ανταποκριθεί σ' αυτό το καθήκον. Στις μέρες μας αυτό είναι μια ερώτηση, την οποία θέτουν μερικοί γιατροί καθαρά και απροκάλυπτα. Στους υπεύθυνους κύκλους της πλατύτερης κοινωνίας δεν θέτει σχεδόν κανείς στον εαυτό του αυτή την ερώτηση.

Και τελικά δεν πρόκειται μόνο για το οριστικό τέλος της ζωής, για το πιστοποιητικό θανάτου και την τεφροδόχο υδρία. Πολλοί άνθρωποι πεθαίνουν σιγά σιγά, αποκτούν αναπηρίες, γερνούν. Οι τελευταίες ώρες είναι, βέβαια, σπουδαίες. Αλλά συχνά ο αποχωρισμός από τους ανθρώπους αρχίζει πολύ

* Το δοκίμιο αυτό είναι μέρος του ευρύτερου έργου του Norbert Elias υπό τον τίτλο: Über

die Einsamkeit der Sterbenden. (Σ.τ.μ.)

νωρίτερα. Ακόμη και οι αναπηρίες διαχωρίζουν συχνά αυτούς που γερνούν από τους ζωντανούς. Ο μαρασμός τους τους απομονώνει. Η επιθυμία τους για επαφές μπορεί να μειώνεται, οι συναισθηματισμοί μπορεί να εξασθενούν χωρίς (όμως) να χάνεται το ενδιαφέρον τους για τους ανθρώπους. Αυτό είναι το δυσκολότερο —η σιωπηλή απομόνωση αυτών που γερνούν και αυτών που πρόκειται να πεθάνουν από την κοινότητα των ζωντανών, η βαθμιαία ψύχρανση της σχέσης προς τους ανθρώπους, στους οποίους ανήκε η συμπάθειά τους, ο αποχωρισμός από τους ανθρώπους γενικά, οι οποίοι έδιναν στη ζωή τους νόημα και θαλπωρή. Ο μαρασμός δεν είναι επώδυνος μόνο γι' αυτούς που έχουν πόνους αλλά και γι' αυτούς που μένουν μόνοι. Το γεγονός ότι, χωρίς ιδιαίτερη πρόθεση, η πρώιμη απομόνωση αυτών που είναι κοντά στο θάνατο παροισιάζεται ιδιαίτερα συχνά ειδικά στις πλέον ανεπτυγμένες κοινωνίες είναι μια από τις αδυναμίες αυτών των κοινωνιών. Αποτελεί μαρτυρία για μια ακόμη περίπτωση πάρα πολύ περιορισμένης ταύτισης των ανθρώπων μεταξύ τους.

Η εμβέλεια της ταύτισης είναι βέβαια σήμερα μεγαλύτερη απ' ό,τι σε προηγούμενες εποχές. Δεν το θεωρούμε πλέον κυριακάτικη διασκέδαση να βλέπουμε ανθρώπους κρεμασμένους, διαμελισμένους ή βασανιζόμενους στον τροχό του μαρτυρίου. Βλέπουμε ποδοσφαιρικούς αγώνες, όχι αγώνες μονομάχων. Η ταύτιση με άλλους ανθρώπους, η συμπόνια για τα βάσανα και το θάνατό τους έχει σε σύγκριση με την αρχαιότητα μεγαλώσει. Το να κοιτάζουμε πώς πεινασμένα λιοντάρια και τίγρεις κατασπαράζουν κομμάτι κομμάτι ζωντανούς ανθρώπους και πώς προσπαθούν οι μονομάχοι με πονηριά και μοχθηρία να τραυματίσουν και να σκοτώσουν ο ένας τον άλλο δεν θα ήταν πλέον καθόλου μια ψυχαγωγία του ελεύθερου χρόνου για την οποία θα αδημονούσαμε με τόσο χαρωπή αναμονή όπως οι με πορφύρες στολισμένοι ρωμαίοι γερουσιαστές και ο ρωμαϊκός λαός. Όπως φαίνεται, κανένα συναίσθημα ομοιότητας δεν συνέδεε αυτούς τους θεατές με τους άλλους ανθρώπους που αγωνίζονταν κάτω στη ματωμένη αρένα για τη ζωή τους. Όπως είναι γνωστό, οι μονομάχοι χαιρετούσαν κατά την είσοδό τους τον Καίσαρα με τη φράση: «*Morituri te salutant*»¹. Μερικοί από τους Καίσαρες πίστευαν μάλλον πράγματι πως ήταν αθάνατοι, όπως οι θεοί. Σε κάθε περίπτωση θα ήταν σωστότερο αν οι μονομάχοι φώναζαν: «*Morituri moritutum salutant*»². Αλλά σε μια κοινωνία, στην οποία θα μπορούσε να το πει κανείς αυτό, δεν θα υπήρχαν πιθανόν μονομάχοι ούτε και κανένας Καίσαρας πλέον. Για να μπορέσει να το πει αυτό κανείς στους κυβερνώντες, —στους κυβερνώντες, οι

1. «Οι μελλοθάνατοι σε χαιρετούν».

νατο».

2. «Οι μελλοθάνατοι χαιρετούν το μελλοθά-

οποίοι έχουν ακόμη και σήμερα μάλιστα την εξουσία πάνω στη ζωή και τον θάνατο αναρίθμητων ανθρώπων—, για κάτι τέτοιο χρειάζεται μια εκτενέστερη απομυθοποίηση του θανάτου, μια αρκετά καθαρότερη συνείδηση απ' αυτήν που έχουμε φθάσει μέχρι σήμερα για το ότι η ανθρωπότητα είναι μια κοινότητα θνητών και ότι οι άνθρωποι στην ανάγκη τους μπορούν να περιμένουν βοήθεια μόνο από τους ανθρώπους. Η αντιμετώπιση του κοινωνικού προβλήματος του θανάτου είναι ιδιαίτερα δύσκολη επειδή οι ζωντανοί δυσκολεύονται να ταυτιστούν με αυτούς που πεθαίνουν.

Ο θάνατος είναι ένα πρόβλημα των ζωντανών. Οι νεκροί άνθρωποι δεν έχουν προβλήματα. Ανάμεσα στα πολλά δημιουργήματα πάνω σ' αυτή τη γη, τα οποία είναι θνητά, υπάρχουν μόνο οι άνθρωποι, για τους οποίους ο θάνατος είναι ένα πρόβλημα. Έχουν τη γέννηση, την εφηβεία, τη γεννητική ωριμότητα, την αρρώστια, το γήρας και το θάνατο όπως και τα ζώα. Αλλά μόνον αυτοί ανάμεσα σ' όλα τα ζωντανά όντα γνωρίζουν, ότι θα πεθάνουν· μόνον αυτοί μπορούν να προβλέψουν το τέλος τους, έχουν συνείδηση του ότι αυτό μπορεί να συμβεί κάθε στιγμή και λαμβάνουν ιδιαίτερα μέτρα —ως άτομα ή ως ομάδες— για να προφυλαχτούν από τον κίνδυνο της καταστροφής. Αυτή ήταν η κεντρική λειτουργία της κοινωνικής συμβίωσης των ανθρώπων μέσα στις χιλιετίες και αυτή έχει παραμείνει μέχρι σήμερα. Αλλά στους μεγαλύτερους κινδύνους για τους ανθρώπους συγκαταλέγονται οι ίδιοι οι άνθρωποι. Στο όνομα της κεντρικής λειτουργίας να προφυλάξουν τους εαυτούς τους από την καταστροφή, ομάδες ανθρώπων απειλούν πάντα εκ νέου άλλες ομάδες ανθρώπων. Η κοινοτική ζωή των ανθρώπων, η συμβίωσή τους σε ομάδες, έφερε ανέκαθεν κεφαλήν Ιανού: εφυσυχασμό στο εσωτερικό, απειλή προς τα έξω. Η αξία της επιβίωσης της κοινοτικής ζωής οδήγησε και άλλα όντα στο σχηματισμό ομάδων και στην επιλογή της συμβίωσης ως διαρκούς φαινομένου από το άτομο. Αυτή η επιλογή για τη ζωή σε ομάδες δεν είχε όμως πουθενά μια τόσο βαθιά επιρροή στο σχηματισμό και την εξέλιξη του ατόμου όπως στην περίπτωση του ανθρώπου. Ακόμη και η γλώσσα, για να αναφερθούμε μόνο σ' αυτή, είναι ως φέρουσα την φυσιογνωμία της ομάδας τόσο διαφορετική σε διαφορετικές ομάδες ανθρώπων, παρ' όλο που βιολογικά ανήκουν όλοι στο ίδιο είδος, ώστε συχνά να μην είναι πλέον δυνατή η άμεση γλωσσική επικοινωνία μεταξύ των μελών διαφορετικών ομάδων. Όπως άλλοι, χαρακτηριστικοί της ομάδας, τρόποι συμπεριφοράς έτσι πρέπει να εκμαθευτεί και η γλώσσα ως μέσο επικοινωνίας μιας κοινωνίας. Ακόμη και η εμπειρία του θανάτου είναι διαφορετική σε διαφορετικές ομάδες ανθρώπων. Φέρει και αυτή τα χαρακτηριστικά της ομάδας και γι' αυτό είναι διαφοροποιήσιμη· κι αν αυτό φαίνεται στους ανθρώπους μιας συγκεκριμένης κοινωνίας ως φυσικό και μη υφιστάμενο μεταβολές παρ' όλα αυτά είναι επίκτητο.

‘Όχι τόσο ο θάνατος αλλά η γνώση του θανάτου είναι αυτό, το οποίο δημιουργεί προβλήματα στους ανθρώπους. Ας μην αυταπατάται κανείς: Η μέσα στα δάχτυλα του ανθρώπου εγκλωβισμένη μύγα χτυπιέται νευρικά και αντιστέκεται όπως ένας άνθρωπος στο σφίξιμο του δολοφόνου του, σαν τάχα να ξέρει από ποιά κίνδυνο απειλείται· αλλά οι αμυντικές κινήσεις της μύγας στον κίνδυνο του θανάτου είναι ένα έμφυτο κληρονομικό στοιχείο του είδους της. Η μικρή μητέρα του πίθηκου μπορεί να κουβαλά μαζί της το νεκρό μικρό της για κάποιο χρονικό διάστημα ακόμη, ώσπου σε κάποιο σημείο του δρόμου το αφήνει να πέσει και το χάνει. Αυτή δεν γνωρίζει τίποτα για το θάνατο, ούτε γι’ αυτόν του παιδιού της ούτε για το δικό της. Οι άνθρωποι το γνωρίζουν αυτό και γι’ αυτό γίνεται ο θάνατος γι’ αυτούς πρόβλημα.

ΟΤΑΝ ΣΗΜΕΡΑ ΜΙΑ ΚΑΝΕΙΣ για την «απώθηση» του θανάτου, νομίζω πως χρησιμοποιεί αυτή την έννοια με διπλή σημασία. Έτσι μπορεί να έχει υπόψη του μια «απώθηση» στο ατομικό και το κοινωνικό επίπεδο. Στην πρώτη περίπτωση χρησιμοποιεί την έννοια της απώθησης περισσότερο ή λιγότερο με τη σημασία που της απέδιδε ο Sigmund Freud. Αναφέρεται έτσι σε μια ολόκληρη ομάδα από κοινωνικά ενσωματωμένους ψυχολογικούς μηχανισμούς άμυνας, μέσω των οποίων αποκόπτεται η διόδος προς τη μνήμη πολύ οδυνηρών εμπειριών της παιδικής ηλικίας και ιδιαίτερα συγκρούσεων της πρώιμης παιδικής ηλικίας και του άγχους ενοχής που σχετίζεται μ’ αυτές. Αυτές επηρεάζουν μέσα από άλλους δρόμους και σε συγκαλυμμένη μορφή τα αισθήματα και τη συμπεριφορά ενός προσώπου· από τη μνήμη όμως έχουν εξαφανιστεί.

Οι εμπειρίες και οι φαντασίες της πρώιμης παιδικής ηλικίας παίζουν πολύ μεγάλο ρόλο και στον τρόπο με τον οποίο ένας άνθρωπος αντιμετωπίζει τη γνώση για τον ερχόμενο θάνατό του. Μερικοί άνθρωποι μπορούν ν’ αναμένουν το θάνατό τους με ηρεμία, άλλοι έχουν έναν ισχυρό διαρκή φόβο για το θάνατο, πράγμα για το οποίο τις περισσότερες φορές δεν μιλάνε ή δεν κατορθώνουν να μιλήσουν. Συνείδηση αυτού έχουν ίσως μόνο έχοντας φόβο για τις μύγες ή για ανοιχτές πλατείες. Ένας γνωστός τρόπος για να κάνει κανείς υποφερτές στον εαυτό του μεγάλες φοβίες της παιδικής ηλικίας που δεν έχει υπερνικήσει είναι η ιδέα/παράσταση πως είναι αθάνατος. Αυτό έχει πολλές και διάφορες μορφές. Γνωρίζω ανθρώπους οι οποίοι δεν είναι σε θέση να φροντίσουν έναν ετοιμοθάνατο επειδή η αντισταθμίζουσα φαντασία τους για την αθανασία τους, η οποία επικρατώντας κρατά σε θέση ματ μεγάλες φοβίες της παιδικής ηλικίας, θα αποδυναμωθεί επικίνδυνα όταν βρεθούν κοντά στον ετοιμοθάνατο. Με αυτή την αποδυνάμωση θα μπορούσε ο μεγάλος φόβος για το θάνατο —για

την τιμωρία— να εισχωρήσει πάλι χωρίς να είναι τόσο συγκαλυμμένος στο συνειδητό και αυτό θα ήταν ανυπόφορο.

Εδώ συναντά κανείς σε μια ακραία μορφή ένα γενικότερο πρόβλημα των ημερών μας —το πρόβλημα της ανικανότητας να δίνεται στους θνήσκοντες εκείνη η βοήθεια και να τους δείχνεται εκείνη η συμπάθεια την οποία χρειάζονται όσο τίποτα άλλο στον αποχωρισμό τους από τους ανθρώπους— ακριβώς επειδή ο θάνατος του Άλλου φαίνεται σαν προειδοποίηση του δικού μας θανάτου. Η εικόνα ενός θνήσκοντος προσκρούει στην άμυνα της φαντασίας, την οποία οι άνθρωποι έχουν την τάση να εγείρουν σαν ένα προστατευτικό τείχος κατά της ιδέας/παράστασης του ίδιου τους του θανάτου. Η αγάπη για τον εαυτό τους τους ψιθυρίζει πως είναι αθάνατοι. Πολύ κοντινή επαφή με το θνήσκοντα απειλεί αυτή την ονειρική επιθυμία. Πίσω από μια πανίσχυρη ανάγκη να πιστεύει κανείς στην αθανασία του και να αρνείται έτσι την ήδη υπάρχουσα γνώση για το δικό του θάνατο, υπάρχουν συνήθως βαριά απωθημένα αισθήματα ενοχής, ίσως και σε σχέση με επιθυμίες για το θάνατο του πατέρα, της μητέρας ή των αδελφών και με το φόβο ότι κι αυτοί εύχονται το θάνατό του. Μόνο μέσω μιας ιδιαίτερα σταθερής πίστης στην προσωπική του αθανασία, την αδυναμία της οποίας όμως δεν μπορεί κανείς να αποσιωπήσει πλήρως, μπορεί να γλυτώσει σ' αυτή την περίπτωση από το άγχος ενοχής για την επιθυμία για το θάνατο ιδιαίτερα ανθρώπων της οικογένειάς του και από την ιδέα της εκδύσής των, δηλαδή, από το άγχος της τιμωρίας για την ενοχή του.

Η σύνδεση του φόβου για το θάνατο με το αίσθημα ενοχής φαίνεται ήδη μέσα στους παλιούς μύθους. Ο Αδάμ και η Εύα στον παράδεισο ήταν αθάνατοι. Καταδικάστηκαν όμως από το Θεό να γίνουν θνητοί επειδή ο Αδάμ, ο άνθρωπος, παρέβη την εντολή του θεϊκού πατέρα. Ακόμη και το συναίσθημα ότι ο θάνατος είναι μια τιμωρία, την οποία έθεσε στους ανθρώπους μια φιγούρα του πατέρα ή της μητέρας, ή ότι κάθε άνθρωπος θα τιμωρηθεί μετά το θάνατο από το μεγάλο πατέρα για τις αμαρτίες του παίζει εδώ και πολύ καιρό στο θέμα του φόβου για το θάνατο έναν όχι ασήμαντο ρόλο. Θα μπορούσε κανείς ασφαλώς να κάνει το θάνατο μερικών ανθρώπων πιο ανώδυνο, εάν ήταν δυνατόν να επιτευχθεί, να μετριαστούν και να αποδυναμωθούν απωθημένες φαντασίες ενοχής αυτού του είδους.

Αλλά χέρι με χέρι με τέτοια ατομικά προβλήματα της απώθησης της ιδέας του θανάτου πηγαίνουν ειδικά κοινωνικά προβλήματα. Η έννοια της απώθησης έχει σ' αυτό το επίπεδο μια άλλη σημασία. Την ιδιαιτερότητα όμως της σημεινής συνηθισμένης κοινωνικής συμπεριφοράς σε σχέση με το θάνατο την αντιλαμβάνεται κανείς όταν συγκρίνει αυτή τη συμπεριφορά με αυτήν προηγούμενων εποχών ή άλλων κοινωνιών· μόνον τότε είναι σε θέση να ενσωματώσει

και τις μεταβολές της συμπεριφοράς, που συναντώνται εδώ, σε μια γενικότερη συνάρτηση και να την καταστήσει έτσι πιο προσιτή για την ερμηνεία. Για να το πούμε προκαταβολικά: Οι μεταβολές στην κοινωνική συμπεριφορά των ανθρώπων, στην οποία αναφέρεται κανείς όταν μιλά μ' αυτή την έννοια για την «απώθηση» του θανάτου, είναι ένα ζήτημα της γενικότερης πολιτισμικής ώσης, την οποία έχω εξετάσει αναλυτικότερα σε άλλο έργο³. Στην πορεία της περιορίζονται όλα τα βασικά, ζωώδη στοιχεία της ανθρώπινης ζωής, τα οποία μάλιστα, όλα σχεδόν χωρίς εξαίρεση, εγκυμονούν κινδύνους για τη συμβίωση των ανθρώπων καθώς και για τον καθένα χωριστά, πιο ισόμορφα, πιο γενικά και πιο διαφοροποιημένα απ' ό,τι πριν, από τους κοινωνικούς και ταυτόχρονα και από τους κανόνες της συνείδησης. Αυτά επενδύονται, ανάλογα με τις σχέσεις εξουσίας, με αισθήματα ντροπής και αισχύνης και σε ορισμένες περιπτώσεις, ιδιαίτερα στα πλαίσια της μεγάλης ευρωπαϊκής πολιτισμικής ώσης, αποθηκεύονται πίσω από τα παρασκήνια της κοινωνικής ζωής ή παραμερίζονται, σε κάθε περίπτωση, από τη δημόσια κοινωνική ζωή. Η μακροπρόθεσμη αλλαγή της συμπεριφοράς των ανθρώπων προς τους θνήσκοντες βαδίζει σ' αυτή την κατεύθυνση. Ο θάνατος είναι ένας από τους μεγάλους βιο-κοινωνικούς κινδύνους της ανθρώπινης ζωής. Κατά τον ίδιο τρόπο όπως και άλλα ζωώδη στοιχεία μεταφέρεται και ο θάνατος ως εξελικτική διαδικασία και ως ιδέα στη διάρκεια αυτής της πολιτισμικής ώσης σε μεγαλύτερο βαθμό πίσω από τα παρασκήνια της κοινωνικής ζωής. Για τους ίδιους τους θνήσκοντες αυτό σημαίνει ότι κι αυτοί μεταφέρονται σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό πίσω από τα παρασκήνια, ότι, δηλαδή, απομονώνονται.

Ο PHILIPPE ARIÈS ΠΡΟΣΠΑΘΗΣΕ στο πάρα πολύ ενδιαφέρον και πλούσιο σε στοιχεία βιβλίο του «*Δοκίμια για το θάνατο στη Δύση*»* να παρουσιάσει στους αναγνώστες του μια διάφανη εικόνα των μεταβολών τις οποίες υπέστη η συμπεριφορά των ανθρώπων της Ευρώπης σχετικά με το θάνατο, δηλαδή η στάση τους στο θάνατο. Αλλά αντιλαμβάνεται ακόμη την ιστορία ως περιγραφή. Παρουσιάζει την μια εικόνα μετά την άλλη και δείχνει έτσι με πλατιές λωρίδες τη μεταβολή της μορφής. Αυτό είναι ωραίο και ενδιαφέρον αλλά δεν εξηγεί τίποτα. Η επιλογή των γεγονότων του Ariès γίνεται με βάση μια προκατειλημμένη γνώμη. Προσπαθεί να μας μεταδώσει την άποψή του, ότι οι άνθρωποι σε προηγούμενες εποχές πέθαιναν με γαλήνη και ησυχία. Μόνο

3. Βλ. Norbert Elias, *Über den Prozess der Zivilisation*, Bd. 1 und 2, Frankfurt am Main 1978, ιδιαίτερα το 2ο τόμο σ. 312.
* Εκδόσεις Γλάρος, 1988.

στο παρόν, έτσι νομίζει, έχουν τα πράγματα διαφορετικά. Ο Αγιès, με ρομαντικό πνεύμα, κοιτάζει, εν ονόματι του καλύτερου παρελθόντος, με δυσπιστία στο χειρότερο παρόν. Παρόλο που το βιβλίο του είναι τόσο πλούσιο σε ιστορικά στοιχεία πρέπει κανείς να αντιμετωπίσει την επιλογή και την ερμηνεία των ντοκουμέντων με μεγάλη προσοχή. Είναι δύσκολο να τον παραοικολογήσει κανείς όταν αναφερόμενος στο «Romans de la Table Ronde» επικαλείται τη συμπεριφορά της Isolde και του αρχιεπισκόπου Tugrin σαν μαρτυρία για το πόσο ήρεμα ανέμεναν το θάνατό τους οι άνθρωποι του μεσαίωνα. Δεν επισημαίνει ότι αυτά τα έπη του μεσαίωνα παρουσιάζουν ιδεολογικοποιήσεις της ιπποτικής ζωής, επιλεκτικές επιθυμητές εικόνες, οι οποίες συχνά εκφράζουν περισσότερο το πώς κατά τη γνώμη του ποιητή και του κοινού του θα πρέπει να είναι η ιπποτική ζωή παρά το πώς είναι. Το ίδιο ισχύει και για άλλες λογοτεχνικές πηγές τις οποίες χρησιμοποιεί ο Αγιès.

Το τελικό του συμπέρασμα είναι χαρακτηριστικό. Δείχνει την προκατάληψη του:

«Έτσι», δηλαδή ήρεμα, λέει ο Αγιès, «πέθαιναν οι άνθρωποι για αιώνες ή για χιλιετηρίδες. (...) Η παλιά στάση, σύμφωνα με την οποία ο θάνατος είναι ταυτόχρονα οικείος, κοντινός και όχι τόσο σημαντικός, αδιάφορος, έρχεται σε μεγάλη αντίθεση με τη δική μας. Εμείς φοβόμαστε τόσο το θάνατο, που δεν τολμάμε πια ν' αναφέρουμε τ' όνομά του. Γι' αυτό θα ονομάσω εδώ αυτό τον οικείο θάνατο “εξημερωμένο θάνατο”. Δεν εννοώ μ' αυτό ότι ο θάνατος ήταν στο παρελθόν άγριος(...). Θέλω αντίθετα να πω ότι σήμερα έγινε άγριος»⁴.

Σε σύγκριση με τη ζωή σε πολύ ανεπτυγμένα βιομηχανικά εθνικά κράτη η ζωή στα μεσαιωνικά φεουδαρχικά κράτη ήταν τότε —και είναι ακόμη και σήμερα όπου υπάρχουν ακόμη τέτοια κράτη— γεμάτη πάθος, βίαια και ως εκ τούτου αβέβαιη, σύντομη και άγρια. Ο θάνατος μπορεί να είναι οδυνηρότατος και με πολλούς πόνους. Σε παλαιότερες εποχές οι άνθρωποι είχαν λιγότερες δυνατότητες να απαλύνουν τις οδύνες του θανάτου. Ούτε καν σήμερα έχει προχωρήσει η τέχνη των γιατρών τόσο πολύ, ώστε να διασφαλίζει σε όλους τους ανθρώπους έναν ανώδυνο θάνατο. Αλλά έχει προχωρήσει αρκετά ώστε να καθιστά δυνατό για τους ανθρώπους, οι οποίοι παλαιότερα θα πέθαιναν μέσα σε φοβερούς πόνους, έναν πιο ήρεμο θάνατο.

Είναι βέβαιο ότι στο μεσαίωνα μιλούσε κανείς περισσότερο απροκάλυπτα και συχνότερα για το θάνατο και το πώς πεθαίνει κανείς απ' ότι αυτό συμ-

4. Philippe Ariès, *Διαίμα για το θάνατο στη Δύση*, γερμανική έκδοση Μόναχο, Βιέννη 1976, σ. 25. (Στην ελληνική έκδοση, εκδό-

σεις Γλάρος, σ. 17).

* Η μετάφραση του αποσπάσματος είναι από την ελληνική έκδοση.

βαίνει σήμερα. Αυτό το μαρτυρεί η δημοφιλής λογοτεχνία της εποχής. Νεκροί ή ο θάνατος προσωποποιημένος εμφανίζονται σε πολλά ποιήματα. Εδώ τρεις ζωντανοί περνούν μπροστά από έναν ανοιχτό τάφο και οι νεκροί μιλούν σ' αυτούς: «Αυτό που εσείς είστε, εμείς υπήρξαμε. Αυτό που εμείς είμαστε, θα γίνετε εσείς». Εδώ, η ζωή και ο θάνατος εμπλέκονται σε μια διαμάχη. Η ζωή παραπονεύεται ότι ο θάνατος γυροφέρνει τα παιδιά της. Ο θάνατος καμαρώνει με τα κατορθώματά του. Σε σύγκριση με το παρόν ο θάνατος ήταν τότε, για νέους και γέροντες, περισσότερο απροκάλυπτος, παρών και οικείος. Αυτό δεν σημαίνει ότι ήταν πιο ειρηνικός. Και το κοινωνικό επίπεδο του φόβου για το θάνατο δεν ήταν πάντα το ίδιο κατά τη διάρκεια των πολλών αιώνων του μεσαίωνα. Αξιοπαρατήρητη άνοδο σημείωσε κατά τον 14ο αιώνα. Οι πόλεις μεγάλωναν. Η πανούκλα κατεβρόχθιζε και σάρωνε σε μεγάλα κύματα σ' όλη την Ευρώπη. Οι άνθρωποι φοβόντουσαν το θάνατο που ήταν ολόγυρα. Οι κήρυκες των επαιτικών ταγμάτων ενίσχυαν το φόβο. Και στην εικόνα και τη γραφή εμφανίστηκε το μοτίβο των χορών των νεκρών, οι *dances macabres*. 'Ηρεμος θάνατος στο παρελθόν; Οποία μονομέρεια της ιστορικής προοπτικής! Δεν θα ήταν χωρίς ενδιαφέρον να συγκρίνουμε το κοινωνικό επίπεδο του φόβου για το θάνατο των ημερών μας σε σχέση με τη ρύπανση του περιβάλλοντος και τα πυρηνικά όπλα με το αντίστοιχο κοινωνικό επίπεδο του φόβου προηγούμενων σταδίων του πολιτισμού όπου υπήρχε λιγότερη εσωτερική ειρήνη στα κράτη και μικρότερος έλεγχος επιδημικών και άλλων ασθενειών.

Αυτό που κατά το παρελθόν προσέφερε μερικές φορές παρηγοριά και βοήθεια ήταν η παρουσία άλλων ανθρώπων την ώρα του θανάτου. Αλλά αυτό εξαρτιόταν από τη στάση τους. Για τον Thomas More, καγκελάριο του Heinrich του VIII της Αγγλίας, υπάρχει η διήγηση⁵ ότι αγκάλιαζε και φιλούσε στο στόμα πάνω στην επιθανάτιο κλίνη το θνήσκοντα πατέρα, τον οποίο τιμούσε και εκτιμούσε σ' όλη του τη ζωή. Υπήρχαν άλλες περιπτώσεις στις οποίες οι παρευρισκόμενοι κληρονόμοι κορόιδευαν και περιγελούσαν τους θνήσκοντες γέροντες. Όλα εξαρτώνται από τον άνθρωπο. Ο μεσαίωνας, ιδωμένος σαν κοινωνία, ήταν μια εξαιρετικά ανήσυχη εποχή. Η βία ήταν συχνότερη καθημερινά, οι φιλονικίες είχαν περισσότερο πάθος, ο πόλεμος ήταν ο κανόνας και η ειρήνη μάλλον η εξαίρεση. Οι λοιμοί σάρωναν πάνω στη γη: χιλιάδες πέθαναν μέσα σε πόνους και σε βρωμιά χωρίς βοήθεια και παρηγοριά. Φτωχές εσοδείες λιγόστευαν κάθε τόσο το ψωμί για τους φτωχούς. Πλήθη ζητιάνων και αναπήρων ανήκαν στη συνήθη διακόσμηση του μεσαιωνικού τοπίου. Οι άνθρωποι ήταν ικανοί τόσο για μακροθυμία όσο ακριβώς και για γυμνή ωμότητα, φανερά χαρά για τον πόνο των άλλων και πλήρη αδιαφορία απέναντι

5. William Roper, *The life of Sir Thomas More*.

στην ανάγκη τους. Οι αντιθέσεις ήταν ισχυρότερες απ' όσο είναι σήμερα — τόσο μεταξύ του αδίστακτου κορεσμού των επιθυμιών και της αδίστακτης αυτοσυντριβής, ασκητείας και μετάνοιας υπό την πίεση του φοβερού φόβου της αμαρτίας, όσο και μεταξύ της μεγαλοπρέπειας των κυρίων και της αθλιότητας των φτωχών. Ο φόβος για την τιμωρία μετά θάνατον, ο φόβος για τη σωτηρία της ψυχής καταλάμβανε συχνά αδιάφορα φτωχούς και πλούσιους. Οι ηγεμόνες έκτιζαν, για να είναι σίγουροι, εκκλησίες και μοναστήρια· οι φτωχοί προσεύχονταν και μετανοούσαν.

Ο Αγιές μιλά, απ' όσο μπορώ να δω εγώ, λίγο για τον θρησκευτικά προβλλόμενο φόβο της κόλασης. Αλλά υπάρχουν μεσαιωνικοί πίνακες, οι οποίοι δείχνουν τι περίμενε τον άνθρωπο μετά θάνατον σύμφωνα με τις τότε αντιλήψεις. Σε ένα ιταλικό νεκροταφείο —στη Γένουα ή την Πίζα;— δείχνει μια τέτοια εικόνα-πίνακας του ύστερου μεσαίωνα πολύ έντονα τα τρομερά (πράγματα) που περιμένουν τον άνθρωπο μετά το θάνατο. Δείχνει τους αγγέλους, που οδηγούν τις σωσμένες ψυχές στην αιώνια ζωή στον παράδεισο, και τους φρικαλέους δαίμονες που βασανίζουν τους καταραμένους στην κόλαση. Μπροστά σ' αυτές τις εικόνες τρόμου δεν είναι εύκολο να υπάρχει ένας ήσυχος θάνατος. Γενικά, στη μεσαιωνική κοινωνία η ζωή ήταν συντομότερη, η ανελεξιμότητα των κινδύνων μεγαλύτερη, ο θάνατος συχνά πιο επώδυνος και το άγχος ενοχής της τιμωρίας μετά θάνατον πιο απροκάλυπτο· αλλά η παρουσία άλλων στο θάνατο του ατόμου ήταν μεγαλύτερη. Σήμερα ξέρει κανείς πώς να απαλύνει τα βάσανα του θανάτου· τα άγχη ενοχής απωθούνται σε μεγαλύτερο βαθμό. Αλλά η παρουσία άλλων στο θάνατο του ατόμου είναι μικρότερη. Όπως και σε άλλες διαστάσεις μιας πολιτισμικής διαδικασίας δεν είναι τόσο εύκολο να σταθμίσουμε το κέρδος και το κόστος μεταξύ τους. Αλλά ο ασπρόμαυρος-χαρακτηρισμός του συναισθήματος —«το καλό παρελθόν, το κακό παρόν»— αποδίδει λίγο. Το πρωταρχικό ερώτημα είναι, πώς ήταν αυτό και γιατί ήταν έτσι και γιατί έγινε έτσι. Αν έχει κανείς έτοιμη την απάντηση σ' αυτές τις ερωτήσεις τότε είναι ίσως σε θέση να κάνει τον αξιολογικό ισολογισμό.

ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΜΙΑΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗΣ διαδικασίας αλλάζουν τα προβλήματα των ανθρώπων. Αλλά δεν αλλάζουν χωρίς δομή και χαοτικά. Με εγγύτερη θεώρηση αναγνωρίζει κανείς και στη διαδοχή των ανθρωπίνων-κοινωνικών προβλημάτων στην πορεία μιας τέτοιας διαδικασίας μια ειδική τάξη της ακολουθίας. Και αυτά τα προβλήματα έχουν κάθε φορά τη μορφή της αντίστοιχης βαθμίδας.

Έτσι οι άνθρωποι συνειδητοποίησαν για παράδειγμα τις ιώσεις ως ένα δικό τους πρόβλημα μόνον τότε, αφού κατόρθωσαν να ερμηνεύσουν το πρόβλημα των μολυσματικών ασθενειών από βακτηρίδια και να κερδίσουν έτσι σ' ένα σχετικά υψηλό βαθμό τον έλεγχο πάνω σ' αυτές. Το όφελος δεν ήταν μάταιο γιατί σήμαινε μια πρόοδο, αλλά δεν ήταν και απόλυτο γιατί δεν σήμαινε το τέλος του αγώνα κατά των αντιγόνων των μολυσματικών ασθενειών. Κάτι παρόμοιο ισχύει και για την πληθυσμιακή αύξηση της ανθρωπότητας. Η πρόοδος στην καταπολέμηση των ασθενειών, ιδιαίτερα η τιθάσευση των μεγάλων μολυσματικών επιδημιών, είναι σε μεγάλο βαθμό συνένοχη, γι' αυτή την τυφλή, απρογραμματίστη και επικίνδυνη εξέλιξη αύξησης. Τι θα σκεφτόταν κανείς για κάποιον άνθρωπο, ο οποίος λόγω αυτού του κινδύνου της εκρηκτικής πληθυσμιακής αύξησης, εύχεται να επιστρέψει το «καλύτερο παρελθόν» με τους μαλθουσιανούς του περιορισμούς της πληθυσμιακής αύξησης και τους αποκαλυπτικούς ιππείς του*: πανούκλα, πόλεμο, πείνα και πρόωμο θάνατο;

Στην πορεία της ισχυρής πολιτισμικής ώσης, η οποία άρχισε στις ευρωπαϊκές κοινωνίες πριν 4-5 αιώνες, άλλαξε μεταξύ άλλων και η στάση των ανθρώπων προς το θάνατο και ο ίδιος ο τρόπος του θνήσκειν. Η μεγάλη γραμμή, η κατεύθυνση αυτής της αλλαγής δεν είναι καθόλου αμφίσημη. Μπορεί κανείς να την διασαφηνίσει με μερικά παραδείγματα, και ακόμη μάλιστα και σε μια συνάρτηση, στην οποία δεν θα μπορούσε να ανταποκριθεί καλά στην πολυσύνθετη δομή αυτής της αλλαγής.

Ο θάνατος των ανθρώπων ήταν άλλοτε ένα περισσότερο δημόσιο περιστατικό απ' ό,τι είναι σήμερα. Αυτό δεν ήταν δυνατό να είναι αλλιώς και μόνο για το λόγο, ότι ήταν περισσότερο ασυνήθιστο για τους ανθρώπους να μένουν μόνοι. Είναι ίσως γεγονός, ότι οι μοναχές κι οι μοναχοί ήταν μόνοι στα κελιά τους. Αλλά οι συνηθισμένοι άνθρωποι ζούσαν συνέχεια κοντά και μαζί. Και μόνο οι δυνατότητες χώρου δεν τους άφηναν σχεδόν μια άλλη επιλογή. Επίσης, η γέννηση και ο θάνατος —όπως και άλλες ζωικές διαστάσεις της ανθρώπινης ζωής— ήταν σε υψηλότερο βαθμό απ' ό,τι σήμερα δημόσια, δηλαδή ήταν και συλλογικά συμβάντα· ιδιωτικοποιημένα ήταν σε μικρότερο βαθμό. Τίποτα δεν είναι πιο χαρακτηριστικό για τη σημερινή στάση προς το θάνατο από την ατομία των ενηλίκων να γνωρίζουν στα παιδιά τα πράγματα γύρω από το θάνατο. Αυτό είναι ιδιαίτερα άξιο παρατήρησης ως σύμπτωμα για το μέγεθος και τη μορφή της απώθησης του θανάτου σε ατομικό καθώς και σε κοινωνικό επίπεδο. Ξεκινώντας από ένα σκοτεινό συναίσθημα, ότι θα μπορούσε κανείς να βλάψει τα παιδιά, τους αποκρύπτει τα απλά γεγονότα της ζωής, τα οποία όμως πρέπει αυτά αναντίρρητα να γνωρίσουν και να κατανοήσουν. Εδώ ο

* Ενωεί, προφανώς, το θάνατο πάνω στο άλογο.

κίνδυνος για τα παιδιά δεν βρίσκεται στο γεγονός, ότι θα γνωρίσουν το απλό γεγονός πως κάθε ανθρώπινη ζωή, όπως βέβαια και η ζωή των γονιών και η δική τους, έχει ένα τέλος· οι παιδικές φαντασίες στρέφονται ούτως ή άλλως γύρω απ' αυτό το πρόβλημα και το μεγαλοποιούν αρκετά συχνά με τρόπο και φόβο λόγω της εμπαθούς εντονότητας της δύναμης της φαντασίας. Η γνωριμία με το γεγονός ότι κανονικά έχουν μια μεγάλη ζωή μπροστά τους, μπορεί, σε σύγκριση με τις εκφοβιστικές φαντασίες, να είναι μια ευεργετική πράξη. Η δυσκολία ευρίσκεται περισσότερο στο Πώς απ' ό,τι στο Τι της γνωστοποίησης του θανάτου. Οι ενήλικες που δεν τολμούν να μιλήσουν με τα παιδιά τους για το θάνατο, αισθάνονται, ίσως χωρίς άδικο, ότι θα μπορούσαν με τη συζήτηση να τους μεταδώσουν τους προσωπικούς τους φόβους και το δικό τους τρόπο για το θάνατο. Γνωρίζω περιπτώσεις στις οποίες ένας από τους γονείς σκοτώθηκε σε αυτοκινητιστικό δυστύχημα. Η αντίδραση των παιδιών εξαρτάται από την ηλικία και τη δομή της προσωπικότητάς τους, αλλά η βαθιά τραυματική επίδραση που μπορεί να έχει μια τέτοια εμπειρία για τα παιδιά, με κάνει να πιστεύω ότι η αυτονόητη γνωριμία των παιδιών με το απλό γεγονός του ανθρώπινου θανάτου, με το ότι η ζωή τους, όπως και η ζωή των άλλων ανθρώπων, έχει ένα τέλος θα ήταν ευεργετική για τα παιδιά. Η ατολμία των ενηλίκων στις μέρες μας να διδάξουν στα παιδιά τα βιολογικά γεγονότα του θανάτου είναι βέβαια ιδιομορφία χαρακτηριστική της βαθμίδας του κυρίαρχου πολιτισμικού προτύπου. Παλαιότερα ήταν και τα παιδιά παρόντα όταν πέθαιναν οι άνθρωποι. Όπου όλα γίνονται σε μεγαλύτερο βαθμό μπροστά στα μάτια των συνανθρώπων, διαδραματίζεται και ο θάνατος των ανθρώπων μπροστά στα μάτια των παιδιών.

ΑΚΟΜΗ ΚΑΙ Ο ΤΡΟΠΟΣ, πώς χρησιμοποιεί κανείς την έκφραση «οι νεκροί», είναι παράξενος και χαρακτηριστικός. Δημιουργεί την εντύπωση ότι οι νεκροί υπάρχουν ακόμη κατά κάποιαν έννοια, όχι μόνο στη μνήμη των ζωντανών, αλλά και ανεξάρτητα από αυτούς. Οι νεκροί όμως δεν υπάρχουν. Ή υπάρχουν, όπως είπαμε, μόνο στη μνήμη των ζωντανών, της παρούσας καθώς και της μελλοντικής. Ιδιαίτερα προς τους άγνωστους ζωντανούς των μελλοντικών γενιών στρέφονται οι σημερινοί άνθρωποι με όλα αυτά που παράγουν και δημιουργούν θεωρώντας τα μεστά νόηματος. Αλλά συνήθως δεν το έχουν συνειδητοποιήσει ακόμη καλά. Ο φόβος για το θάνατο είναι βέβαια και ένας φόβος για την απώλεια και την καταστροφή αυτού, το οποίο οι ίδιοι οι ετοιμοθάνατοι αισθάνονται σαν κάτι που έχει νόημα και γεμίζει τη ζωή. Αλλά αυτό μπορεί να αποδειχθεί μόνο μπροστά στο κοινό (Forum) των αγέννητων, αν δηλαδή,

αυτό που γι' αυτούς φαίνεται να είναι σπουδαίο, είναι, πέρα από την ίδια τη δική τους τη ζωή, και για άλλους ανθρώπους σπουδαίο. Ακόμη και οι επιτύμβιες πλάκες με την αφέλειά τους αναφέρονται σ' αυτό το κοινό (Forum) — ίσως διαβάσει ακόμη μια φορά κάποιος περαστικός, πάνω σ' αυτήν την αιώνια θεωρούμενη πέτρα, ότι εδώ ευρίσκεται ο τάφος αυτού του συγκεκριμένου ζευγαριού ή εκείνων των προγόνων και των παιδιών. Αυτό που υπάρχει πάνω στην αθάνατη πέτρα είναι ένα βουβό μήνυμα των αποθανόντων προς τους εκάστοτε ζωντανούς — σαν σύμβολο μιας ίσως μη αρθρωμένης ακόμη αίσθησης του ότι ο μοναδικός τρόπος με τον οποίο ένας νεκρός συνεχίζει να ζει, είναι το ότι ζει στη μνήμη των ζωντανών. Όταν η αλυσίδα των αναμνήσεων σπάσει, όταν η συνοχή (Kontinuität) μιας συγκεκριμένης κοινωνίας ή της ανθρώπινης κοινωνίας γενικά σπάσει, τότε χάνεται και το νόημα όλων αυτών των πραγμάτων τα οποία εδημιούργησαν οι άνθρωποι των κοινωνιών αυτών δια μέσου των αιώνων και τα οποία εθεωρούσαν εκάστοτε σπουδαία.

Σήμερα είναι ακόμη λίγο δύσκολο να γίνει κατανοητό το πόσο βαθιά είναι η αλληλοεξάρτηση των ανθρώπων. Το ότι το νόημα αυτού, το οποίο πράττει ένας άνθρωπος, ευρίσκεται σ' αυτό, το οποίο αυτό το νόημα σημαίνει για τους άλλους, και μάλιστα όχι για τους σύγχρονους αλλά ακόμη και για τους επιγόνους, δηλαδή η εξάρτησή του από την πορεία της ανθρώπινης κοινωνίας δια μέσου των γενεών, ανήκει με βεβαιότητα στις θεμελιώδεις εξαρτήσεις των ανθρώπων μεταξύ τους. Η κατανόηση αυτής της εξάρτησης όμως δυσχεραίνεται πάρα πολύ, ειδικά από το γεγονός ότι προσπαθεί κανείς τόσο πολύ ν' αποφύγει να κοιτάζει καθαρά στα μάτια την περιορισμένη διάρκεια της κάθε μιας ανθρώπινης ζωής, δηλαδή και της ίδιας της δικής του, καθώς και την επερχόμενη παρασμή του εαυτού του και γι' αυτό παραλείπει να υπολογίσει αυτή την εξάρτηση ως προς τον τρόπο με τον οποίο κανονίζει κανείς τη ζωή του — την εργασία του, τους φίλους του — και ιδιαίτερα το πώς συμπεριφέρεται προς τους άλλους ανθρώπους.

Σήμερα οι άνθρωποι βλέπουν τους εαυτούς τους πάρα πολύ συχνά ως απομονωμένα άτομα, εντελώς ανεξάρτητα από τα άλλα. Έτσι το να ακολουθεί κανείς τα δικά του ως απομονωσима εννοούμενα ενδιαφέροντα φαίνεται να είναι το πιο σπουδαίο πράγμα που μπορεί να κάνει ένας άνθρωπος. Η σπουδαιότερη αποστολή της ζωής φαίνεται τότε να είναι η αναζήτηση ενός είδους νοήματος για τον καθένα προσωπικά, ενός νοήματος ανεξάρτητου απ' όλους τους άλλους ανθρώπους. Δεν εκπλήσσει ότι οι άνθρωποι κατά την αναζήτηση γι' αυτό το είδος νοήματος θεωρούν τη ζωή τους άσκοπη. Κατ' αρχήν οι άνθρωποι μπορούν να δουν τον εαυτό τους προφανώς μόνο με δυσκολία και κατά συνέπεια μόνο σπάνια στη συνάρτηση της εξάρτησής τους από άλλους ανθρώπους — εξάρτηση η οποία μπορεί να είναι αμοιβαία — δηλαδή σαν πε-

ριορισμένο μέλος στην αλυσίδα των γενεών, σαν αγωνιζόμενο σκαταλοδρόμο, ο οποίος στο τέλος παραδίδει την προωθημένη σκατάλη σε άλλους.

Βέβαια η απώθηση και η απόκρυψη της τελικότητας της κάθε ανθρώπινης ζωής δεν είναι καθόλου —όπως αναφέρεται μερικές φορές— μια ιδιομορφία που πρωτοπαρουσιάστηκε τον εικοστό αιώνα. Είναι, πιθανόν, τόσο παλιά όσο και η συνείδηση αυτού του τέλους —όσο και η επίγνωση του δικού μας θανάτου. Μπορούμε να κάνουμε την υπόθεση ότι στην πορεία της βιολογικής εξέλιξης αναπτύχθηκε στα ανθρώπινα όντα ένα είδος συνείδησης, η οποία τους έδινε τη δυνατότητα να σχετίζουν το τέλος, το οποίο γνώριζαν από άλλα όντα —μερικά από τα οποία προσεφέροντο και για τροφή— και με τον ίδιο τους τον εαυτό. Χάρη σε μια μοναδική μεταξύ των όντων παραστατική ικανότητα έμαθαν σιγά-σιγά να αναγνωρίζουν προκαταβολικά αυτό το τέλος ως αναπόφευκτη περάτωση κάθε ανθρώπινης ζωής —όπως και της ίδιας της δικής τους. Αλλά χέρι με χέρι με την επίγνωση του ίδιου τέλους προχωρούσε πιθανόν ανέκαθεν και η προσπάθεια να απωθηθεί και να καλυφθεί αυτή η ανεπιθύμητη γνώση δια επιθυμητότερων φαντασιώσεων και η μοναδική αυτή ικανότητα φαντασίας των ανθρώπων ήταν διαθέσιμη. Η ανεπιθύμητη γνώση και οι καλύπτουσες φαντασίες είναι λοιπόν πιθανόν να είναι γεννήματα της ίδιας ώρας της εξέλιξης. Σήμερα, με δεδομένο έναν τεράστιο πλούτο εμπειριών, δεν μπορεί πλέον για πολύ ακόμη να μη θέτει κανείς το ερώτημα, αν τα καθησυχαστικά ψέματα με τον καιρό δεν έχουν περισσότερο ανεπιθύμητες και επικίνδυνες συνέπειες στη συμβίωση των ανθρώπων απ' ό,τι η μη παραποιημένη γνώση.

Η απόκρυψη και η απώθηση του θανάτου, δηλαδή η μοναδικότητα και η τελικότητα κάθε ανθρώπινης ύπαρξης, είναι μια πολύ παλιά υπόθεση στη συνείδηση των ανθρώπων. Ο τρόπος της απόκρυψης όμως έχει διαφοροποιηθεί με την πάροδο του χρόνου κατά ένα συγκεκριμένο τρόπο. Σε παλαιότερες εποχές οι συλλογικές φαντασιώσεις επιθυμιών κυριαρχούσαν σαν μέσο για την αντιμετώπιση της ανθρώπινης γνώσης για το θάνατο. Βέβαια, ακόμη και σήμερα παίζουν ένα σπουδαίο ρόλο. Αποδυναμώνει κανείς μ' αυτό τον τρόπο το φόβο για την προσωπική του παροδικότητα με τη βοήθεια μιας συλλογικής επιθυμητής εικόνας της αιώνιας συνέχισης της ζωής σε έναν άλλο τόπο. Επειδή η διαχείριση των ανθρώπινων φόβων είναι μια από τις σπουδαιότερες πηγές εξουσίας των ανθρώπων πάνω σε ανθρώπους, αναπτύσσονται και διατηρούνται σ' αυτή τη βάση συστήματα εξουσίας εν πληθμονή και αφρονία. Σήμερα, στα πλαίσια μιας ιδιαίτερα γενικότερης τάσης ατομικοποίησης, από την πληθώρα των συλλογικών φαντασιώσεων αθανασίας έρχονται συχνότερα στο προσκήνιο εντελώς προσωπικές και συγκριτικά ιδιωτικές φαντασιώσεις

αθανασίας μεμονωμένων ανθρώπων⁶.

Ο Freud πίστευε ότι ο ψυχικός τόπος, τον οποίο ονόμαζε «αυτό», δηλαδή το πλησιέστερο στη φύση ζωώδικο στρώμα της ψυχικής οικονομίας, το οποίο μεταχειριζόταν λίγο σαν ένα μικρό άτομο, έχει το ίδιο την εντύπωση πως είναι αθάνατο. Αλλά δεν πιστεύω πως πρέπει να συμφωνήσει κανείς μαζί του. Ειδικά στο επίπεδο του «αυτό» ο άνθρωπος δεν έχει καμμία δυνατότητα πρόβλεψης, επομένως και καμμία προκαταβολική γνώση για τη θνητότητά

6. Έχω την αίσθηση ότι ο Aïès, παρά τις αξιοθαύμαστες γνώσεις του, δεν έχει, όσον αφορά τις φαντασιώσεις αθανασίας των ανθρώπων των ημερών μας, την ικανότητα να παρατηρήσει τη δομή της μεταβολής, για την οποία πρόκειται εδώ, επειδή εξ άλλου, δεν κατέχει θεωρητικά μοντέλα μακροπρόθεσμων διαδικασιών και συνεπώς δεν κατέχει (χρησιμοποιεί) και την έννοια της ώσης προς την ατομικοποίηση. Μιλά με φανερή περιφρόνηση, με αποστροφή σχεδόν, για τις φαντασιώσεις αθανασίας των σύγχρονων ανθρώπων και τις αντιπαράθετεί σκληρά με την κατά τη γνώμη του παραδοσιακή στάση ήρεμης αντιμετώπισης του θανάτου από τους ανθρώπους. Και συμφωνώντας, με μια παράπλευρη κίνηση κατά των συγχρόνων, με τον Alexander Solschenizyn παραπέμπει στην «Πτέρυγα των χαρκινοπαθών»: «Εκείνου», έτσι αναφέρεται σ' εκείνο το σημείο για τους παλαιότερους ανθρώπους, «δεν εξεγείρονταν, δεν έφερναν αντίσταση, δεν δημιουργούσαν προβλήματα (ισχυριζόμενοι ότι δεν θα πέθαιναν ποτέ)» (ό.π. σ. 25). [Έτσι το παραθέτει ο Elias από τη γερμανική έκδοση. Στην ελληνική έκδοση (εκδόσεις Γλάρος, σ. 17) έχει μεταφραστεί ως εξής: «...πέθαιναν... χωρίς τυμπανοκρουσίες, χωρίς να δημιουργούν μεγάλη ιστορία, χωρίς να καυχούνται ότι δεν θα πεθάνουν»]. Πραγματικά δεν γνωρίζω αν οι άνθρωποι στις μέρες μας εξεγείρονται περισσότερο. Οι περισσότεροι άνθρωποι με φαντασιώσεις αθανασίας, που γνωρίζω, έχουν συνειδητοποιήσει πολύ καλά ότι πρόκειται για φαντασίες. Σε κάθε περίπτωση το νόημα, για το οποίο πρόκειται εδώ, μπορεί, ως προς

τη δομή του, να κατανοηθεί σχετικά απλά. Σε παλαιότερες εποχές προείχαν οι σε μεγάλο βαθμό από θεσμούς δημιουργούμενες συλλογικές φαντασιώσεις που εγγυόντουσαν στο κάθε άτομο την αθανασία και ειδικά η ενίσχυση (τους) από τους θεσμούς (θεσμοποίηση) και την ομαδική πίστη καθιστούσε σχεδόν αδύνατη τη συνείδηση του φανταστικού χαρακτήρα αυτών των παραστάσεων. Σήμερα, μειώθηκε κάπως στη συνείδηση η ισχύς αυτών των παραστάσεων αθανασίας και στο προσκήνιο έρχονται κατά συνέπεια κάπως περισσότερο ατομικές φαντασιώσεις αθανασίας —οι οποίες, κατά μέρος, αναγνωρίζονται και σαν τέτοιες. Θεωρητικά μοντέλα μακροπρόθεσμων διαδικασιών (Prozesse), όπως αυτά εκφράζονται και στην έννοια της ώσης της ατομικοποίησης, δεν είναι δόγματα. Δεν χρειάζεται —και δεν επιτρέπεται— ν' ασκεί κανείς, με τη βοήθειά τους, καμμία βία στα γεγονότα που μπορούν να παρατηρηθούν. Είναι δυνατόν να υποστούν αλλαγές τέτοια μοντέλα; Τα δόγματα, σαν υποκατάσταση της θεωρίας, είναι όκαμπτα. Κρίμα, για όλη την πλούσια γνώση του Aïès. Θα ήταν ωραίο, αν θα μπορούσε να πειστεί για το ότι, τα προκατασκευασμένα δόγματα τυρλώνουν ένα διανοητή μπροστά στις δομές —ακόμη κι αν αυτές ευρίσκονται σε απόσταση επαφής σχεδόν— όπως αυτές της μετάβασης των φαντασιώσεων αθανασίας από ένα επίπεδο, όπου κυριαρχούν σε μεγάλο βαθμό θεσμοποιημένες, συλλογικές φαντασιώσεις αθανασίας σε ένα άλλο επίπεδο, όπου υπάρχει μεγαλύτερη πίεση για ατομικές και συγκριτικά ιδιωτικές φαντασιώσεις αθανασίας.

του. Δίχως προκαταβολική γνώση της ίδιας θνητότητας δεν νοείται και η αντισταθμίζουσα παρηγορητική σκέψη της ίδιας αθανασίας —θα ήταν μη λειτουργική. Ο Freud σ' αυτή την περίπτωση, καταλογίζει στις εντελώς στο εδώ και τώρα προσαρμοσμένες παρορμήσεις του «αυτό» του ανθρώπου ένα αντανούλαστικό μέγεθος, το οποίο δεν είναι προσιτό σ' αυτές.

Ακόμη και πολλές άλλες φαντασιώσεις που ανακάλυψε ο Freud ομαδοποιούνται γύρω από την παράσταση του θανάτου. Μίλησα ήδη για τα αισθήματα ενοχής, για την ιδέα της φαντασίωσης του θανάτου σαν μια τιμωρία για κακές πράξεις που διέπραξε κάποιος. Το πόση βοήθεια μπορεί να προσφέρει κανείς σε θνήσκοντες καταπραΰνοντας έντονα άγχη ενοχής για την τιμωρία για θεωρούμενες κακές πράξεις —συχνά της πρώιμης παιδικής ηλικίας— αυτό παραμένει ένα ανοιχτό πρόβλημα. Ο εορηνισαστικός θεσμός της άφεσης αμαρτιών, της συγχώρησης των μελλοθανάτων, δείχνει μια διαισθητική αντίληψη για τη συχνότητα των αισθημάτων ενοχής σε συνάρτηση με τη διαδικασία του θνήσκειν, για την οποία βασικά πρώτος ο Freud παρουσίασε μια επιστημονική εξήγηση.

Εδώ δεν θα ήταν δυνατόν να εξετάσουμε όλα τα διαφορετικά μοτίβα φαντασιώσεων τα οποία έχουν σχέση με την ιδέα του ίδιου θανάτου καθώς και με την όλη του διαδικασία. Αλλά δεν μπορεί κανείς να παραγνωρίσει εντελώς το γεγονός ότι, στο μαγικό κόσμο της φαντασίας απλοϊκότερων λαών καθώς και στις αντίστοιχες προσωπικές φαντασιώσεις των ημερών μας, ο θάνατος των ανθρώπων σχετίζεται πάρα πολύ στενά με τη θανάτωση (των) ανθρώπων. Στους απλοϊκότερους λαούς ο θάνατος θεωρείται —τουλάχιστον από όλους τους κοινωνικά ισχυρότερους— σαν κάτι το οποίο διέπραξε κάποιος στο νεκρό, δηλαδή σαν ένα είδος εγκλήματος. Τα συναισθήματα όσων μένουν πίσω είναι εμπλεγμένα. Κανείς δεν θέτει την απρόσωπη και αισθηματικά φτωχή ερώτηση για την αρχέγονη αιτία (Ursache) του θανάτου. Όπως συμβαίνει πάντα όταν υπάρχει ισχυρό συναισθηματικό ενδιαφέρον ρωτά κανείς για τον ένοχο, για τον αυτουργό (Ursheber). Μόνο όταν τον γνωρίζει κανείς ελπίζει να πάρει εκδίκηση πάνω του και να εκτονώσει έτσι τα από το θάνατο δημιουργηθέντα πάθη. Μια Ursache δεν μπορεί να εκδικηθεί κανείς. Παρορμήσεις όπως αυτές οι οποίες στους ανθρώπους απλοϊκότερων κοινωνιών συντελούν ακόμη εντελώς άμεσα στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς και της σκέψης παίζουν βέβαια και στους ενήλικες περισσότερο ανεπτυγμένων κοινωνιών το ρόλο τους. Αλλά σ' αυτούς δεν έχουν υπό κανονικές συνθήκες καμμία άμεση πρόσβαση στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς. Αυτό ισχύει μεν βέβαια για τα μικρά παιδιά αλλά η αδυναμία τους αποκρύπτει συνήθως το πάθος των ενστικτωδών παρορμήσεών τους από την αντίληψη των ενηλίκων. Πέραν τούτου τα μικρά παιδιά δεν είναι ακόμη σε θέση τα ίδια να διαχωρίσουν καλά μεταξύ επιθυμίας

και τέλεσης της πράξης, μεταξύ φαντασίας και πραγματικότητας. Τα αυθόρμητα εξαπτόμενα συναισθήματα μίσους και οι επιθυμίες θανάτου έχουν για το δικό τους συναισθηματικό κόσμο μαγική δύναμη: η επιθυμία να θανατώσεις θανατώνει. Και στα παιδιά της δικής μας κοινωνίας παρουσιάζονται ακόμη συχνά πολύ φανερά τέτοιες παρορμήσεις. «Τότε θα βάλουμε το μπαμπά στον κάδο των σκουπιδιών και θα κλείσουμε το σκέπασμα» έλεγε ο μικρός γιός ενός φίλου με φανερή ευαρέσκεια. Ίσως θα είχε ενοχές, αν ο πατέρας έφευγε πραγματικά. Η μικρή κόρη ενός άλλου βεβαίωνε τον καθένα, που ήθελε να το ακούσει, ότι αυτή δεν ευθύνεται για το ότι η μαμά της είναι τόσο άρρωστη και πρέπει να εγχειρισθεί.

Εδώ συναντά κανείς και μια άλλη συνιστώσα της ιδιαίτερης αμηχανίας, η οποία καταλαμβάνει σήμερα συχνά τους ανθρώπους μπροστά σε κάποιον που πεθαίνει, ή —θα πρέπει να προστεθεί και αυτό— της ιδιαίτερης έλξης (Attraktion) την οποία ασκούν σε μερικούς ανθρώπους οι θνήσκοντες, οι τάφοι και τα νεκροταφεία. Θα μπορούσε κανείς ν' αποδώσει κάπως τις φαντασιώσεις των τελευταίων με τη φράση: «Δεν τους σκότωσα εγώ!» Από την άλλη πλευρά η παρουσία ανθρώπων που πεθαίνουν ή η θέα των τάφων αναμοχλεύουν μερικές φορές στους ανθρώπους όχι μόνο τις δικές τους φοβίες για το θάνατο αλλά και καταχωμένες επιθυμίες για το θάνατο και ενοχές, οι οποίες θα μπορούσαν κάπως να συνοψιστούν σ' αυτή την ερώτηση: «Μήπως είμαι εγώ υπεύθυνος για το θάνατό του/της; Επεθύμησα εγώ με το μίσος μου το θάνατό του;»

Ακόμη και στις βιομηχανικά ανεπτυγμένες κοινωνίες υπάρχουν ενήλικες που έχουν μέσα τους στρώματα που βιώνουν μαγικά και αντιδρούν σε απρόσωπες και αντικειμενικές εξηγήσεις για περιπτώσεις ασθενειών και θανάτων. Η ισχύς του κλονισμού που επιφέρει συχνά στους ενήλικες ο θάνατος ενός των γονέων είναι ένα παράδειγμα γι' αυτό. Αυτή η ισχύς ευρίσκεται βέβαια μερικώς σε συνάρτηση με τη βαθιά ριζωμένη ταύτιση παιδιών και γονέων ή, ανάλογα, και άλλων ανθρώπων που σχετίζονται συναισθηματικά πολύ μεταξύ τους: αυτό σημαίνει, με το βίωμα άλλων ανθρώπων σαν μέρος ή σαν επέκταση του εαυτού τους. Το συναίσθημα του καλού συντρόφου που έπεσε στο πλευρό του «σαν να ήταν ένα κομμάτι από μένα» το συναντά κανείς στα πιο διαφορετικά είδη σχέσεων —σε συζύγους που είναι πολύ καιρό μαζί, σε φίλους και φίλες, σε γιούς και θυγατέρες μπροστά στους νεκρούς τους. Αλλά ακριβώς στους τελευταίους αναμοχλεύει ο θάνατος του πατέρα και της μητέρας συχνά και καταχωμένες και ξεχασμένες επιθυμίες θανάτου συμπεριλαμβανομένων και των ενοχών που σχετίζονται μ' αυτές και, ανάλογα, και το φόβο για την τιμωρία. Την ενίσχυσή τους αποδυναμώνει τότε η εξισοροποιητική καταπράυνση δια των προσωπικών φαντασιώσεων αθανασίας.

Τέτοιες φαντασιώσεις έχουν καταστεί, όπως είπαμε, στα πλαίσια της δραστηριότερης κοινωνικής ατομικοποίησης του καθενός ατόμου, στις μέρες μας συχνότερες. Είναι όμως βέβαιο ότι στις κοινωνίες μας συνεχίζουν να υπάρχουν και αρκετά θεσμοποιημένες, συλλογικές φαντασιώσεις αθανασίας με μόνο ελαφρά μειωμένη ένταση. Ένα πολύ κατατοπιστικό σχολικό βιβλίο αναφέρεται εκτός των άλλων και σ' αυτά που λένε οι άνθρωποι στα παιδιά όταν κάποιος πεθαίνει:

«Ο παππούς σου είναι τώρα στον ουρανό». — «Η μαμά σου τώρα σε βλέπει από εκεί ψηλά, από τον ουρανό». — «Η αδελφούλα σου είναι τώρα ένας άγγελος»⁷.

Αυτό το παράδειγμα δείχνει το πόσο στέρα και συνηθισμένη είναι ακόμη στην κοινωνία μας η τάση να αποκρύπτουμε από τα παιδιά με συλλογικές παραστάσεις-επιθυμίας το αμετάκλητο γεγονός ότι η ανθρώπινη ύπαρξη υπόκειται σε χρονικούς περιορισμούς και να διασφαλίζουμε αυτή την απόκρυψη με μια πραγματικά αυστηρή κοινωνική λογοκρισία.

ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ των ανθρώπων η τάση για απομόνωση και για αποκρύπτουσα μεταμόρφωση σε έναν ειδικό τομέα δεν έχει μειωθεί σε σχέση με τον προηγούμενο αιώνα· ίσως μάλιστα έχει αυξηθεί. Μόνο με μια σύγκριση των διαφόρων βιο-κοινωνικών τομέων κινδύνου και της εξέλιξής των μπορεί ίσως ν' αντιληφθεί κανείς πόσο δυσανάλογη μπορεί να είναι η μεγάλη γραμμή και το πάνω και κάτω της δημιουργίας ταμπού και της απελευθέρωσης απ' αυτά, της τυποποίησης και αποτυποποίησης σ' αυτούς τους διάφορους λειτουργικούς τομείς της ανθρώπινης συμβίωσης, παρόλο βέβαια που ο κίνδυνος του θανάτου και ο κίνδυνος των παρορμήσεων, στη διεργασία που γίνεται κάθε φορά από το κάθε άτομο που τα βιώνει, δεν διαχωρίζονται καθόλου μεταξύ τους. Η τάση άμυνας και τα δυσάρεστα συναισθήματα με τα οποία αντιμετωπίζει σήμερα κανείς συχνά το θνήσκειν και το θάνατο, θα μπορούσαν κάλλιστα να συγκριθούν με εκείνα που στη βικτωριανή εποχή περιέκλειαν τη σφαίρα της σεξουαλικότητας. Στη σχέση της σεξουαλικής ζωής των ανθρώπων έχει επέλθει μια περιορισμένη αλλά αξιοπαρατήρητη χαλάρωση· η κοινωνική απώθηση και ίσως και η ατομική δεν είναι πλέον τόσο πολύ συγκριμένη και αυστηρή. Ως προς το θνήσκειν και το θάνατο η απώθηση και τα δυσάρεστα συναισθήματα έχουν μάλλον ενισχυθεί. Η αντίσταση κατά της αποκάλυψης του θανάτου και μιας περισσότερο χαλαρωμένης σχέσης προς το

7. *Religion, Bilder und Wörter*, hg. v. Hans-Dieter Bastian u.a., Düsseldorf 1974, s. 121.

θήσκειν είναι προφανώς μεγαλύτερη απ' ότι η αντίσταση κατά της αποκάλυψης και της χαλάρωσης στον τομέα των σεξουαλικών σχέσεων.

Θα μπορούσε να σκεφτεί κανείς ότι εδώ παίζουν κάποιο ρόλο οι διαφορές της έκτασης του βιωμένου κινδύνου. Ο κίνδυνος, με τη σημασία που έχει για τους ανθρώπους η αδάμαστη ή η πάρα πολύ δαμασμένη σεξουαλικότητα, θα μπορούσε να πει κανείς ότι είναι ένας μερικός κίνδυνος. Βιαστές ή απογοητευμένοι μπορεί να αποτελούν μια απειλή για τους άλλους ή και για τον ίδιο τους τον εαυτό —η ζωή (όμως) συνεχίζεται. Συγκρινόμενη μ' αυτού του είδους την απειλή η απειλή του θανάτου είναι ολοκληρωτική. Ο θάνατος είναι το απόλυτο τέλος του ατόμου. Η μεγαλύτερη αντίσταση κατά της απομυθοποίησης του θανάτου φαίνεται έτσι ότι αντιστοιχεί στο μέγεθος του βιωμένου κινδύνου.

Όταν αναλογίζεται όμως κανείς πάνω σε τέτοια ερωτήματα δεν μπορεί πλέον να μη λαμβάνει υπόψη του το γεγονός ότι βασικά δεν είναι ο θάνατος καθ'αυτός που προκαλεί φόβο και τρόμο αλλά η προκαταλαμβάνουσα παράσταση του θανάτου. Εάν εγώ πέθαινα εδώ και τώρα επί τόπου χωρίς πόνους, αυτό δεν θα ήταν για μένα τον ίδιο καθόλου φοβερό. Δεν θα υπήρχα πλέον κι επομένως δεν θα μπορούσα να αισθανθώ κάποιο τρόπο. Τρόμο και φόβο μπορεί να προκαλέσει μόνο η παράσταση του θανάτου στη συνείδηση των ζώντων. Για τους νεκρούς δεν υπάρχει ούτε φόβος ούτε χαρά.

Υπάρχει λοιπόν πράγματι ένα βασικό κοινό σημείο στις δύο διαστάσεις της ζωής για τις οποίες μιλήσαμε προηγουμένως. Στην περίπτωση της σεξουαλικότητας όπως και σ' αυτήν του θανάτου πρόκειται για βιολογικές καταστάσεις οι οποίες δουλεύονται και διαμορφώνονται στα βιώματα και τη συμπεριφορά των ανθρώπων σύμφωνα με τα εκάστοτε κοινωνικά δεδομένα, δηλαδή ανάλογα με το υπάρχον στάδιο της εξέλιξης της ανθρωπότητας και, σαν χαρακτηριστικό της, του πολιτισμού. Ο κάθε άνθρωπος ξεχωριστά δουλεύει τότε τα συλλογικά κοινωνικά πρότυπα με το δικό του προσωπικό τρόπο. Αν συνειδητοποιήσει κανείς ότι το αποφασιστικό για τη σχέση των ανθρώπων με το θάνατο δεν είναι απλώς η βιολογική διαδικασία του θανάτου καθ'αυτή αλλά η ανάλογα με την εκάστοτε κοινωνική βαθμίδα δημιουργούμενη παράσταση και η μ' αυτήν συνδεδεμένη στάση των ανθρώπων προς το θάνατο τότε παρουσιάζεται πολύ εντονότερα και η κοινωνιολογική προβληματική του θανάτου. Τότε μπορούμε ν' αντιληφθούμε ευκολότερα τουλάχιστον μερικές ιδιομορφίες των σύγχρονων κοινωνιών και των δομών της προσωπικότητας που τους αντιστοιχούν, οι οποίες ευθύνονται για την ιδιαιτερότητα της εικόνας του θανάτου και κατά συνέπεια και για τον τρόπο και το μέγεθος της κοινωνικής απώθησης του θανάτου στις περισσότερες ανεπτυγμένες εθνικές κοινωνίες.

Η ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΤΡΟΠΟΥ ΤΟΥ ΘΝΗΣΚΕΙΝ καθώς και η παράσταση του θανάτου στις περισσότερο ανεπτυγμένες κοινωνίες δεν μπορεί να γίνει αρκετά κατανοητή αν δεν λάβει κανείς υπόψη του την ισχυρή ώση ατομικοποίησης, η οποία αρχίζει με την αναγέννηση και διαρκεί με πολλές διακυμάνσεις μέχρι σήμερα. Στις πρώτες φάσεις βρίσκει μια έκφραση στην παράσταση αντιπαράθεσης μεταξύ της κοινωνικής (συντροφικής) ζωής και του μοναχικού θανάτου —όπως στα λόγια του Opitz:

«Κι αν δεν έχω ν' αφήσω μεγάλη κληρονομιά
ε, έχω όμως εκλεκτό κρασί·

θέλω να διασκεδάζω μαζί με άλλους

τη στιγμή που θα πρέπει να πεθάνω μόνος»⁸.

Αυτό το «μόνος», η ιδέα ότι θα ήταν δυνατό να διασκεδάζει κανείς μαζί με άλλους αλλά θα πρέπει να πεθάνει μόνος, μπορεί σήμερα να φαίνεται τόσο αυτονόητη ίσως επειδή έχει κανείς την τάση να βλέπει σ' αυτό μια εικόνα από ανθρώπους όλων των εποχών και όλων των χώρων. Αλλά και αυτή η εικόνα δεν απαντάται σε όλες τις βαθμίδες της εξέλιξης της ανθρωπότητας. Είναι πολύ λιγότερο καθολική απ' ό,τι η προσπάθεια των ανθρώπων να βρουν μια εξήγηση για το γιατί πρέπει να πεθαίνουν. Αυτό το γιατί παίζει έναν κεντρικό ρόλο ήδη στην παλαιότερη εκδοχή των υπαρχόντων σουμεριανών επών του Γιλγαμές από την αρχή της δεύτερης χιλιετηρίδας π.Χ. περίπου. Αντίθετα η ιδέα ότι πρέπει να πεθάνω μόνος είναι χαρακτηριστική για μια συγκριτικά αρκετά ύστερη βαθμίδα της ατομικοποίησης και της αυτοσυνείδησης.

Αυτό το «μόνος» αναφέρεται σ' ένα ολόκληρο πλέγμα αλληλοσυνδεόμενων σημασιών. Μπορεί ν' αναφέρεται στην προσμονή/επιθυμία να μην θέλει κάποιος να μοιραστεί τις τελευταίες του ώρες με κανέναν. Μπορεί να εκφράζει το συναίσθημα ότι με τον ίδιο θάνατο ο μικρός κόσμος του ατόμου με τις μοναδικές γι' αυτόν αναμνήσεις, με τα συναισθήματα και τις εμπειρίες που είναι γνωστά μόνο σε κάποιον προσωπικά, με τις δικές του γνώσεις και τα δικά του όνειρα θα χαθεί για πάντα. Μπορεί να σχετίζεται με το συναίσθημα ότι στις τελευταίες του ώρες εγκαταλείπεται κανείς απ' όλους τους ανθρώπους με τους οποίους αισθάνεται συνδεδεμένος. Αλλά όποια κι αν είναι τα σημεία αιχμής, αυτό το μοτίβο βιώματος του μοναχικού θανάτου παρουσιάζεται στους νέους χρόνους συχνότερα απ' όσο οποτεδήποτε παλαιότερα. Ανήκει στις επανερχόμενες μορφές με τις οποίες βιώνουν οι άνθρωποι μιας περιόδου, κατά την οποία η εικόνα ενός ανθρώπου για τον εαυτό του, σαν ενός ατόμου που βασίζεται αποκλειστικά στον εαυτό του και είναι όχι μόνο πολύ διαφορετικό αλλά και χωρισμένο από τους άλλους ανθρώπους και υπάρχει εντελώς ανεξάρ-

8. Martin Opitz, *Weltliche Poemata* 1644. Oden oder Gesänge XVIII.

τητα απ' αυτούς, γίνεται διαρκώς εντονότερη και εκφραστικότερη. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό που λαμβάνει στους νέους χρόνους η ιδέα του ότι στις τελευταίες του ώρες είναι κανείς μόνος αντιστοιχεί στο ισχυρότερο χαρακτηριστικό που κερδίζει σ' αυτήν την περίοδο το συναίσθημα ότι (και) στη ζωή είναι κανείς μόνος. Και απ' αυτή την άποψη η εικόνα για τον ίδιο θάνατο είναι πολύ στενά συνδεδεμένη με την εικόνα του εαυτού, της ίδιας ζωής και ταυτόχρονα και του τρόπου αυτής της ζωής.

Ο Λέων Τολστόι έχει αντιπαραθέσει στο μικρό όχι και τόσο ξεκάθαρο διήγημα «Αφέντης και δούλος» το θάνατο ενός εμπόρου, καταγόμενου από αγροτική οικογένεια, με το θάνατο του γεωργού δούλου του. Ο έμπορος κατόρθωσε να γίνει κάποιος — με την ενεργητικότητά του, με τη συνεχή δημιουργικότητά του, αναζητώντας πάντα μια καλή δουλειά (ευκαιρία) και αγωνιζόμενος πάντα κατά των ανταγωνιστών που ήθελαν να τον προλάβουν. Ο Νικήτας, ο δούλος του, τον οποίο φροντίζει αλλά και εξαπατά λίγο στην πληρωμή, υπακούει στις διαταγές του. Δέχεται ό,τι καλό και ό,τι άσχημο, όπως είναι, γιατί δεν μπορεί να πράξει και διαφορετικά. Δεν υπάρχει γι' αυτόν καμμία διέξοδος απ' αυτή τη ζωή, καμμία φυγή — εκτός από τη φυγή στο αλκοόλ. Μερικές φορές μεθάει πολύ. Τότε αγριεύει και γίνεται επικίνδυνος. Όταν δεν πίνει είναι υπομονετικός, διαθέσιμος, φιλικός και συμπαθεί τον κύριό του. Ταξιδεύουν κι οι δυο με το έλκνητρο που σέρνει το δυνατό άλογο μέσα σε χιονοστρόβιλο. Το κλείσιμο μιας δουλειάς, η αγορά ενός δάσους, την οποία δεν θέλει ν' αφήσει στους ανταγωνιστές του, περιμένει τον έμπορο σ' ένα όχι πολύ μακρινό μέρος. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού ο χιονοστρόβιλος χειροτερεύει. Χάνονται, αποκόπτεται τελικά τη νύχτα ο δρόμος τους σ' ένα φαράγγι και σιγά σιγά αποκλείονται από το χιόνι. Στήνουν ακόμη — όπως συνηθίζεται — σ' ένα κοντάρι ένα είδος σημαίας για να μπορεί κανείς να τους ξεχωρίσει την ημέρα. Ο έμπορος παραμένει σχεδόν μέχρι το τέλος πολύ δραστήριος, όσο βέβαια μπορεί. Ονειρεύεται όλα όσα έχει κατορθώσει και όλα όσα έχει ακόμη να τακτοποιήσει, μαζεύει πάλι τις δυνάμεις του όταν αντιλαμβάνεται ότι ο δούλος του κοντεύει να παγώσει, πέφτει πάνω του με τη ζεστή του γούνα για να τον ζεστάνει, αποκοιμιέται σιγά σιγά και παγώνει. Ο Νικήτας, ο γεωργός δούλος του, παραδίδεται στο θάνατο υπομονετικά και χωρίς αντίσταση:

«Η σκέψη για το θάνατο, που θα ερχόταν ίσως ήδη αυτή τη νύχτα, του ερχόταν στο μυαλό αλλά δεν αισθανόταν τίποτα δυσάρεστο ή τρομερό γι' αυτό. Αυτό οφείλετο στο ότι στη ζωή του είχε ζήσει λίγες χαρούμενες γιορτές αλλ' αντ' αυτού πολλές πικρές βδομάδες και είχε κουραστεί πια από την αδιάκοπη εργασία».

Ο Τολστόι περιγράφει την κατά συνήθεια υποταγή του δούλου στον επίγειο

αφέντη του, η οποία μόνο από εκείνη του πιστού αλόγου μπορεί να ξεπεραστεί, και έτσι και την υποταγή στον κύριο του ουρανού. Προσπαθεί λοιπόν κατηγορηματικά να δείξει σαφώς τη συνάρτηση μεταξύ του τρόπου της ζωής και του τρόπου του θανάτου⁹. Για τον κύριο, τον επίδοξο έμπορο, η ζωή, και επομένως και η συνέχισή της, έχει μεγάλη σημασία και αξία. Παραμένει δραστήριος και προσπαθεί να κρατήσει στη ζωή και το δούλο και βοηθό του μέχρι που το κρύο τον υπερνικά. Ο δούλος, στον οποίο η ζωή δίνει πολλή εργασία, κούραση και κατάθλιψη αλλά σχεδόν καθόλου κάποια προσωπική πρωτοβουλία, κάποιο προσωπικό σκοπό, ονειρεύεται παρασυρόμενος υπομονετικά στο θάνατο, τον οποίο τελικά —όπως θέλει ο Τολστόι— αποφεύγει προστατευόμενος από το σώμα και τη ζεστή γούνα του αφεντικού του.

Πράγματι, ο τρόπος με τον οποίο πεθαίνει κανείς τελικά δεν εξαρτάται από το εάν και κατά πόσο έχει ένας άνθρωπος τη δυνατότητα να θέτει στόχους στη ζωή του και να τους πετυχαίνει, να έχει καθήκοντα και να τα εκπληρώνει. Εξαρτάται από το αν και κατά πόσο αυτός που πεθαίνει έχει το συναίσθημα ότι η ζωή του υπήρξε πεπληρωμένη και μεστή νοήματος ή, ανάλογα, και κενή και δίχως νόημα. Οι λόγοι γι' αυτό το συναίσθημα δεν είναι βέβαια πάντοτε προφανείς —και αυτό είναι ένας τομέας με προβλήματα, ο οποίος παραμένει ακόμη αρκετά ανοιχτός. Αλλά όποιοι κι αν είναι αυτοί οι λόγοι μπορεί κανείς να υποθέσει ότι ο θάνατος είναι ευκολότερος για κάποιον που αισθάνεται ότι έκανε αυτό που έπρεπε και δυσκολότερος για κάποιον που αισθάνεται ότι η ζωή του χάθηκε κι ιδιαίτερα δύσκολος μάλιστα για κάποιον που, ανεξάρτητα της πληρότητας της ζωής του, αισθάνεται ότι αυτός ο ίδιος ο τρόπος που πεθαίνει είναι δίχως νόημα.

Ο μεστός νοήματος θάνατος ή το να πεθαίνει κανείς δίχως νόημα: και αυτές οι έννοιες ανοίγουν την πόρτα σε προβλήματα για τα οποία —θα σκεφτόταν κανείς— πολύ λίγες σκέψεις γίνονται δημόσια. Αυτό οφείλεται προφανώς εν μέρει στο ότι αυτά τα προβλήματα μοιάζουν τόσο πολύ που μπορεί να παραλλαχτούν με ένα άλλο το οποίο φωνητικά είναι σχεδόν ίδιο αλλά ως προς τη σημασία είναι όμως διαφορετικό. Όταν θέλει να πει κανείς για κάποιον ότι τον απασχολεί κάτι εντελώς άχρηστο, τότε μπορεί να θέλει να πει ότι τον απασχολεί το νόημα της ζωής. Το ανώφελο σ' αυτή την περίπτωση εννοείται απ' το ότι πρόκειται για την αναζήτηση ενός μεταφυσικού νοήματος της ανθρώπινης ζωής, το οποίο είναι κατά κάποιον τρόπο εκ των προτέρων δο-

9. Η υπόδειξη αυτής της παραπομπής μπορεί να είναι χρήσιμη και σαν συμπλήρωμα στα όσα ο Αγιές λέει για την από τη ρωσική λογοτεχνία παρουσιαζόμενη ηρεμία και ησυ-

χία του θνήσκοντος ρώσου γεωργού. Δείχνει αρκετά καθαρά την απ' τον Αγιές παραμελημένη συνάρτηση μεταξύ του τρόπου της ζωής και του τρόπου του θνήσκειν.

σμένο σε κάθε άνθρωπο —είτε από εξωανθρώπινες εξουσίες είτε από τη φύση. Αλλά ένα τέτοιο μεταφυσικό νόημα μπορεί κανείς να το εξετάσει στην καλύτερη περίπτωση, πράγματι, μόνο φιλοσοφικά· μπορεί ν' αφήσει στις επιθυμίες και τις φαντασίες του ελεύθερο πεδίο στην αναζήτηση αυτού του είδους του νοήματος —οι απαντήσεις δεν μπορεί να είναι τίποτα περισσότερο από αυθαίρετες επινοήσεις. Το περιεχόμενό τους δεν μπορεί ούτε να ενδυναμωθεί ούτε να διαψευσθεί.

Αλλά το νόημα για το οποίο έγινε αναφορά εδώ είναι άλλου είδους. Οι άνθρωποι βιώνουν συμβάντα που τους αφορούν θεωρώντας τα μεστά νοήματος ή κενά νοήματος, πληρούντα νόημα ή αποδυναμώνοντα το νόημα. Εδώ πρόκειται γι' αυτό το βιωμένο νόημα. Αν κάποιος τριαντάχρονος πατέρας δύο μικρών παιδιών και σύζυγος μιας γυναίκας, που την αγαπά και τον αγαπά, παρασυρθεί στον αυτοκινητόδρομο από κάποιον κοιμισμένο οδηγό σε αυτοκινητιστικό δυστύχημα και πεθάνει, τότε λένε, πως αυτό ήταν ένας θάνατος δίχως νόημα. Όχι επειδή αυτός που πέθανε δεν κατόρθωσε να πετύχει κάποιον προκαθορισμένο εξωανθρώπινο σκοπό (νόημα) αλλά επειδή μια άλλη ζωή, η οποία δεν είχε κανενός είδους σχέση με αυτήν της συγκεκριμένης οικογένειας, η ζωή, δηλαδή, του κοιμισμένου οδηγού, ανατρέπεται και καταστρέφεται με ένα χτύπημα απ' έξω και ταυτόχρονα τυχαία τη ζωή, τους στόχους και τα προγράμματα καθώς και τα μέσα στην ευτυχία ριζωμένα αισθήματα και συναισθήματα ενός ανθρώπου και έτσι και κάτι που γι' αυτή την οικογένεια ήταν πολύ σπουδαίο (είχε πολύ νόημα). Δεν χάθηκαν μόνο οι προσδοκίες απ' τη ζωή, οι ελπίδες και οι χαρές του νεκρού αλλά και αυτές των επιζώντων, των παιδιών του και της γυναίκας του. Για τους ανθρώπους αυτής της οικογένειας αυτό το πλέγμα είχε μια λειτουργικότητα φορτισμένη με υψηλές θετικές αξίες. Όταν κάτι έχει μια τέτοια λειτουργικότητα στη ζωή ενός ανθρώπου και ευνοεί ή ενισχύει κάποιο συμβάν τότε λένε ότι αυτό έχει νόημα γι' αυτόν. Αντίθετα, όταν κάτι, το οποίο έχει μια τέτοια λειτουργικότητα για έναν άνθρωπο ή για μια ομάδα ανθρώπων, δεν υπάρχει, δεν είναι πραγματοποιήσιμο ή καταστρέφεται τότε μιλάμε για αποδυνάμωση νοήματος.

Αυτό το λίγο που μπορεί να ειπωθεί εδώ ως προς τη φύση του νοήματος, δηλαδή και ως προς το «νόημα μιας ζωής», δεν μπορεί να μην έχει καμιά αξία για την κατανόηση ενός ιδιαίτερου προβλήματος των θνησπόντων. Το να έχει ζήσει κανείς με νόημα*, έτσι το έβλεπε κανείς, είναι πάρα πολύ στενά συνδεδεμένο με τη σημασία την οποία κατά τη διάρκεια της ζωής του ο άνθρωπος έχει δημιουργήσει για τους άλλους ανθρώπους είτε μέσω του ίδιου του ατόμου είτε μέσω της συμπεριφοράς του και της εργασίας του.

* Το να έχει δηλαδή εκπληρώσει αυτά που γι' αυτόν είχαν νόημα.

Σήμερα προσπαθεί κανείς να βοηθήσει αυτούς που πεθαίνουν απαλύνοντας όσο γίνεται τους πόνους τους και φροντίζοντας για τη σωματική τους ευδιαθεσία. Μ' αυτή την προσπάθεια τους δείχνει ήδη ότι δεν έχει πάψει να τους εκτιμά σαν ανθρώπους. Αλλά στα νοσοκομεία, με τις πολλές ασχολίες, αυτό συχνά γίνεται, όπως καταλαβαίνει κανείς, κάπως μηχανικά και απρόσωπα. Ακόμη και τα μέλη της οικογένειας βρίσκονται σήμερα συχνά σε αμηχανία για να βρουν τα κατάλληλα λόγια που μπορεί να χρησιμοποιήσει κανείς σ' αυτήν την σχετικά μη-οικογενειακή κατάσταση για να βοηθήσει αυτόν που πεθαίνει. Δεν είναι πάντοτε τόσο εύκολο να δείχνει κανείς σε ανθρώπους που βρίσκονται στο δρόμο προς το θάνατο ότι συνεχίζουν ακόμη να σημαίνουν κάτι για τους άλλους ανθρώπους.

Όταν συμβαίνει κάτι τέτοιο, για έναν άνθρωπο που διαισθάνεται το θάνατό του κι ενώ ευρίσκεται ακόμη στη ζωή, να μη σημαίνει δηλαδή σχεδόν τίποτα για τους ανθρώπους που τον περιβάλλουν, τότε είναι πράγματι μόνος. Ειδικά όμως γι' αυτή τη μορφή μοναξιάς υπάρχουν πολλά παραδείγματα στις μέρες μας, μερικά καθημερινά και άλλα ασυνήθιστα και ακραία. Η έννοια της μοναξιάς έχει ένα σχετικά ευρύ φάσμα. Μπορεί να αναφέρεται σε ανθρώπους στους οποίους το αίσθημα ν' αγαπηθούν από τους άλλους έχει από νωρίς τόσο τραυματιστεί και καταστραφεί ώστε να μη μπορούν σχεδόν καθόλου αργότερα να το στρέψουν προς άλλους χωρίς να αισθανθούν τα χτυπήματα που δέχθηκαν τότε, χωρίς να αισθανθούν τις οδύνες που τους επέφερε τότε αυτή η επιθυμία. Αυτό είναι μια μορφή της (αυτο)απομόνωσης. Μια άλλη υπό τη στενότερη έννοια κοινωνική μορφή απομόνωσης παρουσιάζεται όταν ένας άνθρωπος ζει σε έναν τόπο ή έχει μια θέση που δεν του δίνει τη δυνατότητα να συναντά αυτό το είδος ανθρώπων, για το οποίο νοιώθει ότι αυτό χρειάζεται. Σ' αυτή και σε πολλές συγγενείς περιπτώσεις η έννοια της μοναξιάς αναφέρεται σε έναν άνθρωπο, ο οποίος για τον έναν ή τον άλλο λόγο αφήνεται μόνος του. Μπορεί να ζει μεταξύ άλλων ανθρώπων, όμως αυτοί δεν σημαίνουν συναισθηματικά τίποτα γι' αυτόν.

Αλλά αυτό δεν είναι όλο. Η έννοια της μοναξιάς αναφέρεται σ' έναν άνθρωπο ο οποίος ζει ανάμεσα σε πολλούς άλλους, για τους οποίους ο ίδιος δεν σημαίνει τίποτα, για τους οποίους είναι αδιάφορο αν αυτός υπάρχει ή δεν υπάρχει και οι οποίοι έχουν γκρεμίσει την τελευταία συναισθηματική γέφυρα μεταξύ των ιδίων και αυτού. Οι περιπλανώμενοι άστεγοι των πόλεων, οι πότες μεθυλαλκοούλης που κάθονται στην είσοδο κάποιου σπιτιού, ενώ οι πολυάσχολοι πεζοί περνούν μπροστά τους, ανήκουν σ' αυτή την ομάδα. Οι φυλακές και οι θάλαμοι βασανιστηρίων των δικτατόρων είναι παραδείγματα αυτού του είδους της μοναξιάς. Ο δρόμος προς τους θαλάμους αερίων είναι ένα άλλο. Παιδιά και γυναίκες οδηγήθηκαν εδώ γυμνοί προς το θάνατο, από

ανθρώπους που είχαν χάσει κάθε συναίσθημα ταυτότητας, κάθε συναίσθημα για τους άλλους. Και επειδή και αυτοί, οι χωρίς καμιά βοήθεια ωθούμενοι στο θάνατο, ήταν συνήθως τυχαία συναθροισμένοι και άγνωστοι μεταξύ τους, αισθανόταν ο καθένας απ' αυτούς, ανάμεσα σε ανθρώπους, πάρα πολύ μόνος.

Το ακραίο παράδειγμα βοηθά ίσως στο να θυμόμαστε το πόσο βασικό είναι το να έχουν οι άνθρωποι κάποια σημασία για τους ανθρώπους. Ταυτόχρονα δείχνει και το τι σημαίνει για τους ανθρώπους που πρόκειται να πεθάνουν, όταν —ενώ ακόμη ζουν— θα πρέπει να νοιώσουν ότι έχουν ήδη απομονωθεί από την κοινότητα των ζωντανών.

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΤΙΠΟΤΑ ΤΟ ΤΡΟΜΕΡΟ. Βυθίζεται κανείς στα όνειρα και ο κόσμος χάνεται —στην περίπτωση που τα πράγματα βαίνουν καλώς. Τρομερό μπορεί να είναι ότι αυτός που πεθαίνει πονά, καθώς και η απώλεια για τους επιζώντες όταν πεθαίνει ένας αγαπημένος τους άνθρωπος ή φίλος. Τρομερές είναι συχνά οι συλλογικές και οι ατομικές φαντασιώσεις που συνοδεύουν το θάνατο. Το να τους αφαιρέσουμε το δηλητήριο, να τις αντιπαραθέσουμε στην απλή πραγματικότητα του ότι η ζωή έχει τέλος, αυτό είναι ένα πρόβλημα/καθήκον που έχουμε ακόμη μπροστά μας. Τρομερό είναι όταν οι άνθρωποι πρέπει να πεθάνουν νέοι πριν προλάβουν να δώσουν στη ζωή τους ένα νόημα και να γευτούν τις χαρές της. Τρομερό είναι επίσης όταν άντρες, γυναίκες και παιδιά γυρίζουν πεινασμένοι σε έναν έρημο τόπο, όπου ο θάνατος δεν είναι βιαστικός. Υπάρχουν πράγματι πολλοί τρόμοι που συνοδεύουν το θάνατο. Το τι πρέπει να πράττουν οι άνθρωποι για να κάνουν για τους άλλους το θάνατο εύκολο και ειρηνικό πρέπει ακόμη να το εξεϊρούμε. Για τη φιλία των επιζώντων και το συναίσθημα αυτών που πρόκειται να πεθάνουν, ότι δεν είναι βάρος γι' αυτούς, ισχύει βέβαια το ίδιο. Επίσης η κοινωνική απώθηση, το πέπλο της δυστυχίας που καλύπτει συχνά στις μέρες μας ολόκληρη την κατάσταση που βιώνουν οι άνθρωποι όταν κάποιος πρόκειται να πεθάνει ελάχιστα βοηθά τους ανθρώπους. Ίσως θα έπρεπε να μιλά κανείς πιο ελεύθερα και πιο καθαρά για το θάνατο, έστω και με το να έπαυε να τον παρουσιάζει σαν μυστικό. Ο θάνατος δεν κρύβει κανένα μυστικό. Δεν ανοίγει καμιά πόρτα. Είναι το τέλος ενός ανθρώπου. Αυτό που επιζητεί απ' αυτόν, είναι ό,τι έχει δώσει σε άλλους ανθρώπους, αυτό που παραμένει στη μνήμη τους. Το ήθος του «homo clausus» του ανθρώπου που αισθάνεται μόνος, γρήγορα θα αλλάξει αν πάψουμε πλέον να απωθούμε το θάνατο, αν τον θεωρήσουμε σαν ένα ενσωματωμένο συστατικό στοιχείο της ζωής στην εικόνα που έχουμε για τους ανθρώπους. Αν η ανθρωπότητα χαθεί τότε δεν θα έχουν κανένα νόημα όλα, όσα έχει κάνει ποτέ

ένας άνθρωπος, όλα για τα οποία πολεμήθηκαν οι άνθρωποι μεταξύ τους καθώς επίσης και όλα τα συστήματα πίστης που αναφέρονται στον κόσμο μας ή πέρα απ' τον άνθρωπο.

Απόδοση στην ελληνική: *Μηνάς Κοντός*

